

Денисенко Ю. М.

аспірантка,
Харківська державна академія культури

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СПІВВІДНОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА КУЛЬТУРИ У ТВОРЧОСТІ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ II ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Анотація. Проаналізовано творчість жінок-мисткинь і чоловіків-науковців української діаспори в розкритті проблематики української мови в її співвідношенні з рідною культурою.

Ключові слова: українська діаспора, жінки-мисткині, чоловіки-науковці, творча спадщина.

Аннотация. Денисенко Ю. Н. Исследование проблем соотношения украинского языка и культуры в творчестве деятелей украинской диаспоры II пол. XX ст. Проанализировано творчество женщин-творцов и мужчин-ученых украинской диаспоры в раскрытии проблематики украинского языка в его соотношении с родной культурой.

Ключевые слова: украинская диаспора, женщины-творцы, мужчины-ученые, творческое наследие.

Annotation. Denisenko U. N. Study of the interrelation problems between ukrainian language and culture in the works of the ukrainian doers in the second half of the 20th century. The oeuvre of women-creators and men-scientists of the Ukrainian diaspora in disclosure of the problems of the Ukrainian language in its relation to the native culture has been analyzed.

Key words: the Ukrainian diaspora, women-creators, men-scientists, the creative inheritance.

Постановка проблеми. Після здобуття незалежності українська держава перебуває на стадії пошуку і визначення шляхів подальшого розвитку та спрямування своєї культури. Найбільш важливою постає проблема української мови, котра є одним з провідних елементів, що визначають самобутність культури та рівень її самоусвідомлення. Питання української мови як національної мови українського народу виникло давно, його намагалися вирішити як українські дослідники, так й діячі української діаспори. Підходи вітчизняних вчених щодо культурологічних вимірів української мови є дослідженим, в той час, як позиції діячів української діаспори в сучасній науковій візії дотепер залишаються недостатньо зрозумілими. У цьому і полягає актуальність статті.

Аналіз останніх досліджень. Нині стосовно української мови написано багато статей та дисертаційних робіт. Проблема української мови в Україні порушує питання національної ідентичності, наголошується в статті С. Смолякінова: «В Україні наявна проблема з українською мовою. І це проблема не лише спілкування – це проблема ідентичності» [21]. На думку А. Мелькова в статті «Проблема двомовності в Україні. Історико-філологічний аспект» існуюча в Україні проблема двомовності є однією з найбільш важливих та одночасно найвагоміших для сучасного культурно-історичного процесу. Навколо існує безліч інших протиріч, які перешкоджають нормальному розвитку російсько-українських відносин, суттєво ускладнюють внутрішню політичну, соціальну та релігійну ситуацію в Україні [15].

Стосовно думок діячів діаспори з проблем української мови виявлено обмаль досліджень. Відзначимо працю Б. Ажнюк «Еволюція української мови в діаспорі (етно- і соціолінгвістичний аспект)», в якій досліджуються еволюційні процеси в етномовній свідомості емігрантів та їх нащадків у країнах поселення, проблеми мови й національної ідентичності, особливості мовної поведінки й мовної свідомості українців діаспори. Пропонуються кількісні та якісні оцінки дифузних явищ у двомовному середовищі [1]. Інша дисертація Л. Ляхоцької «Виховний потенціал рідної мови в творчій спадщині Івана Огієнка» висвітлює проблеми національно-мовного виховання особистості в процесі вивчення творчої спадщини українського вченого та педагога Івана Огієнка. Подано ретроспективний аналіз його поглядів на розвиток національної освіти, одним із шляхів реформування якої є рідномовне виховання українського шкільництва, виховний вплив лінгвістичних знань на формування високоосвіченої культурної особистості, розкрито пріоритетні напрями рідномовного виховання учнівської молоді [12]. Тож, диференційного дослідження щодо мовної позиції діячів української діаспори (жіночої й чоловічої візії) та співвідношення української мови з рідною культурою не виявлено.

Мета статті – визначити ставлення діячів української діаспори (жіночої та чоловічої візії) II пол. XX ст. до проблеми української мови в її співвідношенні з рідною культурою.

Надійшла до редакції 25.10.2012

Результати дослідження. Для вирішення окресленої проблеми необхідно проаналізувати мовознавчо-культурологічні концепти чоловіків-науковців та жінок-мисткинь української діаспори. Серед видатних діячів діаспори проблеми української мови досліджували переважно 4 науковці: Іван Огієнко, Юрій Шерех (Шевельов), Юрій Липа, Євген Маланюк. Найбільше серед цих діячів питаннями мови на науковому рівні опікувався *Юрій Шерех (1908-2002)*. Погляди дослідника концентруються в *нерозривному тандемі взаємопов'язаності мови та культури* – значення та сутність мови полягає в розумінні української соборності (у сфері мови та культури) й подолання наукових, часто з політичним антиукраїнським підтекстом, стереотипів про окремішність галичанства та східноукраїнства [23].

Визначав *межі української літературної мови* на науково-теоретичному рівні *Юрій Липа (1865-1923)*. Особливе місце серед праць вченого займає «*Бій за українську літературу*» (1944), в якій досліджено одночасно проблеми розвитку української літератури й української літературної мови, зокрема в підрозділі – «*Рідна мова і рідна немова*»: «Нічого на ту мову, складену в ХІХ столітті не можна як слід перекласти, можна тільки описувати нею. Є багато понять і комплексів, котрі вже треба мати. Описуємо ті поняття так, як би можна було описувати ...годинник. Мусимо вміти назвати їх. Найважливіше назвати. Назвати, змусити говорити Рідну Немову, перетворити несвідомі процеси в свідомі (тим самим вирвати з чужих рук!)» [11, с. 181]. Або в іншому місці зазначається: «Багатство мови – то не багатство слів у словниках, то багатство мовних індивідуальностей («рідних мов»), не суха валява галуззя, а сади вічнозелених дерев. Без чужих мов не може бути сучасного українського письменника. Щоби наздогнати Захід у виробленості, як злодії мішками, мусимо зносити чужі поняття і слова, бо нам своїх замало!... Але спиняйтесь і вертатися до мови «чистої як слюза», а одночасно...байдужо до відтінів, розпливної, неточної, безбарвної – такої мови нам хіба вороги б зичили... Інша річ, що гордість мистця мови не повинна дозволити на запозичення словного багатства від народів, що змушують нас вчитися їх мов» [11, с. 182]. Науковець досить стримано говорив про відсторонення української мови від російської та збагачення української мови європейськими мовами. Дослідник вважає українську мову витвореною народом та органічно взаємозалежною від культури та долі народу: «Рідну мову, як Слово, що живе, розривається і гине разом з народом, творять ... всі члени нації...» [11, с. 170].

Постійно досліджував мовне питання й *Іван Огієнко (1882-1972)* в таких працях: «*Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян*» (1976), «*Історія української літературної мови*» (1970) та ін. На сторінках своїх робіт І. Огієнко вивчав теорії походження слов'янської мови, умови, що впливають на розвиток мови, історію та походження мови (глаголиця, кирилиця), появу слов'янської літературної мови, перекладацьку діяльність Костянтина й Мефодія та ін. Учений вважав українську мову сталою і

цілісною, повноцінною та ґрунтовною: «А наша мова українська, чарівна наша мова, всім світом вже признана за одну з найзвучніших, наймелодійніших мов. Серед слов'янських мов наша мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику. Синоніміка нашої мови найбагатша... Наша мова донесла чистими силу старовини, і тому без знання нашої мови нема доброго знання мов слав'янських...» [19, с. 8].

Мовну проблематику досліджував він і в контексті національного виховання, наголошуючи, що формування в дітей почуття любові до своєї держави, Бога, рідної землі, мови, культури народу сприяє вихованню у молоді соціальної активності, громадської зрілості, системи активного дійового ставлення особистості до Батьківщини. А також прилучає дитину до національної культури свого народу, його історії, розвиває почуття власної гідності, поваги до духовної спадщини свого народу [18].

Для *Євгена Маланюка (1897-1968)* проблеми української мови постають в *контексті культурного комплексу меншовартості*. Науковець наголошує на існуванні хвороби українців – «малоросійства» – котра «плакається також систематичним впоркуванням комплексу меншовартості («ніколи не мали держави», «темне селянство», «глупий хохол» і т. п.), насмішкватого відношення до національних вартостей і святощів. Це систематичне висміювання, анекдотизування й глузування зі звичаїв, обичаїв, обрядів, національної етики, *мови*, літератури, з ознак національного стилю, реалізації якого ставляться систематичні, планові й терором підперті перешкоди» [14, с. 238].

Отже, чоловіки-діячі української діаспори ґрунтовно вивчали питання української мови щодо її походження. В той час як жінок-мисткинь цікавлять більше прозаїчні, повсякденні питання, наприклад, як можна змалювати дитині, перебуваючій в еміграції, сучасну Україну: «...ту Україну, що тепер опанована чужою владою, де *русифікація руйнує рідну мову й рідні звичаї?* Як пояснити дитині той факт, що на вулицях Києва говорять по-російськи, – як це пояснити, не зневажаючи українців Батьківщини?... щоб Україна стала в дитячій уяві не покривленою хаткою під солом'яною стріхою, а країною багатою, культурною, веселою, життєдатною» [22, с. 53].

Творча діяльність жінок-діячок української діаспори є значно вагомішою, ніж у цей же час в Україні – ліберальні суспільства надавали більше можливостей жінкам розкрити свою непересічну особистість. Творчість жінок діаспори є різноплановою – це художня література, поезія, публіцистика, науково-дослідницька діяльність. Порушують проблеми мови 9 видатних жінок-мисткинь діаспори. Зникненням української мови в Україні цікавляться 6: Софія Парфанович, Ірена Книш, Ольга Мак, Дарія Мельникович-Рехтицька, Віра Вовк, Леся Богуславець. Питання рідної мови в українській діаспорі досліджували: Докія Гуменна, Ганна Черинь, Ірина Лаврівська.

Для *Софії Парфанович (1898-1968)* проблеми української мови постають у культурній схемі *свій/чужий*. Найрозлогіше про це йдеться в збірці «*У Києві в*

1940 році» (1950). Це спогади про мандрівку до Києва, що відбулася під час першого приходу більшовиків до Галичини. С. Парфанович так описує землі України: «Підзамче – мала станційка, нагадувала в той час десь в краю якесь собі містечко... Але вже виключно радянська публіка, сіра, тупий і **чужий вираз** обличчя, **російська мова...**» [20, с. 6]. Письменниця в спогадах підкреслює, що в Радянській Україні по-українськи ніхто не розмовляв: «У потязі тільки ми розмовляли по-українському, що звертало на нас загальну увагу.

– Ето западніки – Так звали мене увесь час в Києві, почувши мою українську мову. *Це виправдовувало вживання цієї архаїчної Скрипниківської, Хвильової мови.* Уся залізнична обслуга розмовляла виключно по-російськи, написи всі теж такі...» [20, с. 8]. Перед очима С. Парфанович постає суцільно зрусифікована громада, що сприймає свою рідну мову за якесь незрозуміле дивацтво. Наприкінці свого невеликого автобіографічного спогаду пані Парфанович знову підкреслює в який не знайомий світ перетворилася Україна: «Я сиділа, як в далекому чужому краї, якого мови не розумію» [20, с. 68]. Для письменниці є асоціовними чужий-російський, свій – український – світ, культура та нарід».

Ставлення Докії Гуменної (1904-1996) до української мови концентрується в тезі: *втрата мови тотожна втраті національної ідентичності.* У своїй творчості Гуменна порушує головним чином питання асиміляції українців у діаспорі. Авжеж, для неї були зрозумілі процеси занепаду української мовної та культурної ідентичності в Україні (спричинені репресивними явищами), а питання про те, чому українці не зберігають українську ідентичність на еміграції, коли тут не має відвертого їх пригнічення, залишалося відкритим. В Україні для гальмування процесу русифікації вона нічого не може вдіяти, тоді як на еміграції в неї є більше можливостей. На сторінках своїх творів вона скаргиться, намагаючись пробудити в українських емігрантів залишки національної гідності та сумління: «Молоде покоління майже все заговорило англійською мовою. Їх батьки – двомовні. Вони вже одномовні» [6, с. 72].

Молодь, що виросла на чужині, вже чурається та соромиться свого походження, коріння та рідної мови: «І як мати не соромиться йти поруч такої дочки? Але не раз сама я чула, що не мама дочки, а дочка матері, особливо ж бабки, соромилась. «...ти тільки мовчи ..ти тільки нічого не говори на вулиці, бо мені встид, що ти по-англійському не вмєєшь» [7, с. 10]. Українці не тримаються за мову та національні традиції, от як наприклад, ті ж бразилійці знають як зберігати свої традиції, чого в нас українців не має: «Це приїхала з Бразилії одна наша родина, і невістку привезли вони – бразилійку. Все було нічого спочатку. Бразилійка й мови навчилася нашої, і паску по нашому святити, словом, українізувалася, що й не впізнаєте. ...тільки дитину свою... Ой, Боже ж мій, дитині своїй не дозволяє ні слова по-українському сказати! Як тигриця, пантрує, щоб воно говорило лише португальською!» [7, с. 12]. Себто, згідно з Докією Гуменною в діаспорі стихійно відбуваються ті ж самі

процеси втрати українством мовної унікальності, що й цілеспрямовано в Радянській Україні.

Для творчості Ірени Книш (1909-2006) визначальним є усвідомлення, що *немає культури без мови.* Її думки стосовно української мови виявляються в книзі вражень «Віч-на-віч з Україною» (1970). У 1969 р. вона відвідувала Україну в складі туристичної групи Канади та виказує обурення щодо поширення російської мови в Україні та недостатнє використання української мови: «Особливо російська мова для наших земляків мов непорушний закостенілий — фетиш. «Нам ніхто не забороняє говорити по-українському», запевняють розмовці. «То чому ж ... скрізь тільки російська мова?» «Так уже звикли» – однакова відповідь усіх...» [9, с. 16]. Ірена Книш підкреслює, що ніде не почути української мови, навіть у театрі – мова, що лунає зі сцени, незрозуміло що, але не літературна українська мова. Про мову українського кіно письменниця зазначає: «...київське виробництво ім. Ол. Довженка накручує фільми російською мовою, а тільки синхронізує по-українському «на експорт»» [9, с. 65]. «Звук української мови вирізняється на тлі московського гамору... Ви розмовляєте на циганському язичку? ... Або що? .. На це посипалися гострі, гавкітливі слова завчених фраз про обов'язок єдиного «общє» язика в Радянському Союзі, про те, що «нада» й «нужно» викинути всякі «хохляцькі суєверія»... Цю тираду перебила спокійна репліка з поміж слухачів з зауваженням, що тут усе таки Українська Р.С.Р., а українці мають свою мову і можуть нею говорити, коли їм «нравиться» [9, с. 103]. Одначе, підкреслює авторка у статті «Бо хто мову забуває — того бог карає» зі збірки під назвою «Відеуки часу» (1972): «Немає національної культури без її найважливішого вияву, без культури мови, що нею нарід говорить» [8, с. 361]. Ірена Книш бачить проблему української мови лише в контексті з проблемами українського народу та культури.

Ольга Мак (1913-1998), ще одна письменниця з української діаспори, у романі «Куди йшла стежка?» (1961) пише: «Ще до деякої міри можна людину пізнати по тому, чи говорить вона по-українськи. Коли не говорить – гнати в шию!» [13, с. 34]. Тож автор є достатньо категоричним – знаєш українську мову і розмовляєш нею – то добре, ти гарна людина, а як не знаєш і не володієш – це вже ворог. Певною мірою письменниця поділяє мовний концепт – свій/чужий Софії Парфанович.

До критиків української діаспорної літератури належить Ганна Черинь (народ. 1924), котра зауважує, що найзначущіший культуротворчий чинник – мова: «Бо вкрадуть і борщ нам, і гапти, // І писанки наші, й гопак, // А слів і пісень – не потрапити, // Нікому не вкрати. Ніяк! //.....Найтриваліший скарг – слова, // Все інше у нас – тимчасово. // І поки не скорене слово, // Надія на волю жива...» [22, с. 249].

Їй прикро від того, як українці на чужині нехтують рідним (українською мовою, культурою, традицією, звичаями). Г. Черинь указує, де є корінь лиха: батьки замість того, щоб дорожити своєю мовою, виховувати дітей у пошані й любові до рідної мови, самі не хочуть нею говорити або купують у дітей кожне українське

слово: «Мої діти, аби тріснули, а мусять до мене по-українськи говорити. Я вже їх так виховав свідомими українцями. Попросить син авто по-англійськи – не дам. Перекладе на українську мову – бери. Закомандує Саня четвертака на воду по-англійськи – нема. Повторить це по-українськи – на тобі півкарбованця! В мене діти мову не забудуть» [22, с. 275]. Ось таким чином українські діти на еміграції не забудуть рідної української мови. Вони її вже не знають!

Поетеса української діаспори *Дарія Мелькович-Рихтицька* (народ. 1930) небайдужа до української мови та певна, що українська мова є мовою українського народу. Їй належить поезія «*Задивлена у Батьківщину*», що порушує питання занедбання української мови: «Питаю я себе не раз // Як довго мій народ // Терпіти буде // На своїй землі?...// Куди не глянеш// Написи, реклями // Російські, куди не підеш // Скрізь лише чути // Прокляту мову // Чужо-земця, а наша // Мова зганьблена, // І чимраз більше // Мовкне українська ...» [16, с. 32-35]. Письменниця вважала, що українська мова є дуже значимою для українського народу. Вона прагне, аби рідну мову не забували, відновлювали українську державу та здобували незалежність. У збірці поезій «*Крижаний цвіт*» (1994) подано інтерв'ю з Д. Рихтицькою, яке свідчить про ставлення до панування серед українців в Україні російської мови. Мовляв, у Києві панує мова ворогів. Вона – всюди. Це дуже гнітить Дарію Рихтицьку: «Не драгус, а саме болить нестерпною мукою. Бо рідна мова для неї – це не просто мова її України, її народу. Це і її провина. Безвинна провина, за яку вона просить прощення у Кобзаря: «Прости мені Кобзарю, // І нам усім, // Скаліченим // ... Що залишились // На роздоріжжі // Пустирів – // Розгублені, немов отара, // ... О, так! / Ми ж без'язикі, / Ти ж бачиш! / Чуєш! / Ми рідну мову / Загубили...» [17, с. 309-310].

Подібні думки висловлювали діаспорні письменниці поетеси *Віра Вовк* (народ. 1931), яка в статті «*Зустріч з Україною*» зі збірки «*Спогади*» (1980) наголошувала, що в Радянському Союзі «українську мову, як за царської Росії, плакає хіба тільки село і гурт аматорів» [5, с. 156], та *Леся Богуславець* (народ. 1930): «Та, властиво кажучи, що таке українська мова?... Це, як і інші мови, дев'яносто відсотків чужих слів, а десять місцевих. Я цікавлюся мовами, отже знаю. Не зрозумійте мене погано, я люблю українську мову і хотів би, щоб вона існувала. Але треба бути реалістом. Українська мова помалу зникає і буде одна всесоюзна. Мені боляче, але це неминуче. Це закон природи. Проти цього нічого не вдієш. Це життя, це прогрес, і спинити його не можна [4, с. 71]. Хоча паралельно з цим Л. Богуславець певна – мова – є чинником, що визначає культурну людину – подорожуючи Ялтою письменниця знайомиться з єврейкою, що добре розмовляє українською мовою, тоді Богуславець питає, де вона так гарно вивчила українську мову: «Я знаю декілька мов: російську, українську, польську, англійську і німецьку. Культурна людина завжди знає декілька мов і відповідає тією, якою до неї звертаються» [3, с. 88].

Долею української мови та національного виховання молоді в еміграції цікавилася *Ірина Лаврівська*: «...в нас юнацька література така кількісно мізерна і тому наш доріст, не маючи що в рідній мові читати ... звертається до багатой англійської літератури, з якою й залишається. І повернути його знову до рідної лектури незвичайно важко, а надто що й нема до чого, бо нема в нас нічого рівнозначного. А якби не те, то хто знає чи не вдалося б нам задержати при собі значно більше наших дітей, бо той вік у житті, коли дитина переходить в стан юнацтва, для дальшого розвитку, отже й для національного формування молоді душі незвичайно важливий» [10, с. 7]. Письменниця певним чином поділяла думки Івана Огієнко: їх обох цікавили проблеми української мови в контексті виховання національно свідомої молоді (І. Огієнко в Україні, а І. Лаврівська в еміграції).

Думки жінок української діаспори щодо української мови є переважно песимістичними, це ймовірно не зумовлено реаліями життя, а самою природою жінки: «їй все здається фатальним, визначеним, і одночасно їй уявляється все можливим, вона погано відрізняє можливе від неможливого, готова повірити кожному, вона довірливо сприймає плітки, з легкістю розповсюджує їх та може посіяти паніку» ... Світ загалом для жінки є песимістичнішим – навіть у безтурботні часи вона відчуває себе не спокійно» [2]. Що ж має відчувати жінка, яка під примусом покинула Батьківщину і приречена жити на чужині?!

Висновки. Діяльність діячів української діаспори є багатоаспектною та багатовекторною, але стосовно проблеми української мови вирізняється такими особливостями. По-перше, чоловіки-науковці української діаспори (І. Огієнко, Ю. Шерех, Ю. Липа, Є. Маланюк) переймалися питанням української мови значно менше, ніж жінки-мисткині: С. Парфанович, І. Книш, О. Мак, Д. Мельникович-Рехтицька, В. Вовк, Л. Богуславець, Д. Гуменна, Г. Черінь, І. Лаврівська. Цей феномен зумовлений інтуїтивнішою природою жінки, як позначила С. де Бовуар у своєму дослідженні «Друга стаття»: «її підступи до світу обмежені тим рівнем, де існують лише образи слова...» [2]. Саме через мову жінка сприймає світ, то ж вона тонко вловлює найменші нюанси, пов'язані з мовою. По-друге, жінки-мисткині цікавляться мовною проблемою на повсякденному рівні, науковці ж діаспори вникають у суть проблеми. Їх не цікавить зникнення української мови (бо пусте голосіння марне, необхідне щось набагато більше), саме вони обстоюють на науковому рівні існування та функціонування мови, доводять її сталість. По-третє, мовна проблематика в поглядах діячів української діаспори розглядається в контексті питання національної культури: чоловіча і жіноча візії узгоджуються з тим, що сутність мови пов'язана з етнічністю, нацією та національною культурою, навіть, універсальним культурним конструктом свій/чужий (С. Парфанович та О. Мак).

Для вивчення культурологічної проблематики діаспорної візії українських митців занотуємо на майбутнє дослідити погляди українських націоналістів діаспори.

Список використаної літератури

1. Ажнюк Б. М. Еволюція української мови в діаспорі (етно-і соціолінгвістичні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. д-ра філол. наук : спец. 10.01.06 «Теорія літератури»/ Б. М. Ажнюк. — К., 1999. — 38 с.
2. Бовуар С. де. Второй пол. Т. 1 и 2 : пер. с франц. / общ. ред. и вступ. ст. С.Г. Айвазовой, коммент. М.В. Аристовой. — М. : Прогресс ; СПб. : Алетейя, 1997. — 832с.
3. Богуславець Л. Від Находки до Чернівців [Враження з подорожі] / Леся Богуславець. — Мельборн, Байда, 1988. — 200 с.
4. Богуславець Л. На прощу до рідної землі [Враження з подорожі] / Леся Богуславець. — Мельборн, Байда, 1984. — 137 с.
5. Вовк В. Спогади / Віра Вовк. — К. : Родовід, 2003. — 455 с.
6. Гуменна Д. Вічні вогні Алберти : [Оповідання] / Докія Гуменна. — Едмонтон, Алберта : Видано заходом Петра А. Пауша, 1959. — 183 с.
7. Гуменна Д. Внуки столітнього запорожця : [Оповідання] / Докія Гуменна. — Торонто : Добра кн., 1981. — 144 с.
8. Книш І. Відгуки часу : [вибр. нариси, ст., спогади, матеріали] / Ірена Книш. — Вінніпег : Накладом автора, 1972. — 404 с.
9. Книш І. Віч-на-віч із Україною / Ірена Книш. — Вінніпег, накладом авторки, 1970. — 127 с.
10. Лаврівська І. Перший козак в Америці / І. Лаврівська. — Торонто, Онтаріо, Канада: Гомін України, 1975. — 220 с.
11. Липа Ю. Бій за українську літературу / Юрій Липа. — К., 2004. — 350 с.
12. Ляхощка Л.Л. Виховний потенціал рідної мови в творчій спадщині Івана Огієнка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. Л. Ляхощка. — К., 2000. — 22 с.
13. Мак О. Куди йшла стежка? [оповідання] / Ольга Мак. — Нью-Йорк. Філадельфія : Булава, 1961. — 156 с.
14. Маланюк Є. Невичерпність [поезії, статті] / Євген Маланюк. — К. : Веселка, 2001. — 297 с.
15. Мельков А. Проблема двуязычия на Украине. Историко-филологический аспект [Електронний ресурс] / А. Мельков. — Режим доступу: <http://www.mamif.org/ukruaz.htm> — Назва з екрана.
16. Мельникович-Рихтицька Д. Без Тебе – з Тобою [поезії] / Дарія Мельникович-Рихтицька. — Дрогобич : Посвіт, 2009. — 120 с.
17. Мельникович-Рихтицька Д. Крижаний цвіт [поезії] / Дарія Мельникович-Рихтицька. — Детройт. США : Накладом автора, 1994. — 311 с.
18. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. — К. : Наша культ. і наука, 2004. — 436 с.
19. Огієнко І. Українська культура : коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. — К. : Довіра, 1992. — 141 с.
20. Парфанович С. У Києві в 1940 році [спогади про мандрівку] / Софія Парфанович. — Авгсбург, 1950. — 69 с.
21. Смоляников С. Одна Україна – два язика? Или две Украины [Електронний ресурс] / С. Смоляников. — Режим доступу: <http://regioncrimea.org/2012/09/01/nasha-pobeda-odna-strana-dva-yazyka/> — Назва з екрана.
22. Черінь Г. Калейдоскоп [Ст. і рец.] / Ганна Черінь. — К. : Ред. журн. Всесвіт, 1995. — 368 с.
23. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Юрій Шевельов. — К. : КМ Академія, 2003. — 230 с.